

Иван БУГАРСКИ

Археолошки институт, Београд

РОМЕЈСКЕ СУЛИЦЕ VI ВЕКА И НАЛАЗИ СА ГРАДИНЕ У ВРСЕНИЦАМА И ЛИШКЕ ЂАВЕ

Апстракт: Гвоздени врхови сулица VI века из Врсеница и Лишке Ђаве, квадратног пресека и ненаглашеног прелаза у тулац, дужине 30 и 28 cm, представљају увећану модификацију римског спикулума. Промену изазива увођење отпорног ламеларног оклопа. Како термин *spiculum* није потврђен у изворима VI века, одговарајуће сулице тог доба назвао сам условно – „спикулуми“. Описане су још неке ромејске сулице, углавном модификовани римски верутуми, као и петице сродног оружја. У VI веку, такво оружје готово искључиво користе Ромеји, да би сличне сулице током (раног) средњег века користили и други.

Кључне речи: касноримске, рановизантијске, средњовековне сулице, „спикулум“

Док се високо развијено стреличарство макар донекле може сматрати етнокарактеристичним начином ратовања, док су мачеви својствени припадницима војних и друштвених елита раног средњег века, копља представљају вид офанзивног наоружања које је било у најширој употреби.¹ Као што је познато, копље се састоји од гвозденог врха и дрвене држаље, која је у доба антике била завршена тзв. петицом, гвозденим шиљком за забадање у тло.² Најзаступљенији тип врха копља током антике и раног средњег века одликује се дугачким сечивом облика листа барске трске, или сечивом које је нешто шире изведено. Врх копља се завршавао тулцем за држаљу. Овакав, основни тип копља не може се лако етнички определити, нити, ван јасног археолошког контекста, нарочито прецизно датовати.

¹ Nicolle 1999: 34; Halsall 2003: 164.

² Bishop, Coulston 1993: 69.

Поред основне, у зависности од конкретне примене, постојале су и посебне врсте копаља. Једну од њих представља спикулум (*spiculum*).³ Реч је о мањем пробојном копљу – сулици – које се од врха благо шири према тулцу. Пробојни, гвоздени део често је троугаоног, али и, како ће се видети, квадратног пресека. Таква сулица превасходно представља пројектил, будући да се њен врх у блиској борби не може користити као оштрица. Стандардни римски каричасти оклопи (*lorica hamata*), какви су се користили и касније, представљали су делотворну заштиту од удара копља ширег сечива,⁴ тако да се у уском, издуженом сечиву спикулума може препознати ефикасније противоклопно оружје.

Драгоцене податке о спикулуму пружа Вегеције, познати теоретичар римске војне вештине. У делу *Epitoma rei militaris*, које је настало крајем IV века, Вегеције на више места пише о употреби ових пројектила. Спикулум се описује као већа сулица троугаоне оштрице од девет палаца и држаље од пет и по стопа (прерачунао у савремене мере, врх је био дужине 20 cm, а држаља 1,63 m).⁵ Слична сулица раније се називала пилум (*pilum*).⁶

³ Назив је изведен из латинске речи *spicum*, са значењем *клас, шиљак* (Lammert 1929: 1761).

⁴ Sim 1997: 359.

⁵ Према: Southern, Dixon (2000: 112). Према нап. 130 за Другу књигу цитираног издања Вегецијевог дела, гвоздени врх је био дужине 16,65 cm. Према трећем прорачуну, дужина врха спикулума износила је око 22 cm (Hoffiller 1912: 95; Koliás 1988: 186).

⁶ Из овога се ипак не може извести закључак да је пилум у IV веку још увек у употреби, под именом спикулум, како је то учинио Coulston (2002: 13). Требало би истаћи да копља није једноставно типолошки разврстати према постојећим латинским називима, јер историјски извори нису прецизни у довољној мери. Тако се за иста копља често користе различити термини (Bishop, Coulston 1993: 69). И када је реч о византијским изворима, техничка терминологија није усаглашена, како због неједнаког разумевања у војне ствари самих писаца, тако и због њихове тежње да користе класични језик, што подразумева и употребу старинских војних термина (McGeer 1991: 433; Haldon 2002: 66). Исто се односи чак и на Анонимног Византинца (Аноп.), који је засигурно био лично укључен у ромејска војевања током прве половине VI века (Dennis 1985: 3). Многобројни археолошки налази сулица са римских локалитета у толикој се мери међусобно разликују, да њихова поуздана класификација заправо није ни изведена (Goldsworthy 2003: 132–133). Разлог је и у томе што се изради ове потрошне робе није посвећивала нарочита пажња. Сулице је, у скромним радионичким условима, могао израђивати сваки, макар и приручени ковач, тако да се поменуте разлике у облицима не могу објаснити само тактичким разлозима (Radman – Livaja 2004: 27, 59). Током рановизантијског раздобља, типолошке разлике донекле су умањиване другим видом производње оружја, серијском продукцијом у царским радионицама (Haldon 2002: 72). Једну од основних потешкоћа, наравно, представља чињеница да су налази често фрагментарно очувани и оштећени корозијом (Vujović 1998: 85).

Спикулум је представљен и као једно од оружја тешко опремљене пешадије, и као оружје лаке пешадије. Осим у уобичајеним биткама, римска војска их је по потреби користила и за уништавање непријатељских слонова.⁷ Касноантички тешко опремљени пешадинци су поред спикулума и мање сулице – верутума (*verutum*), у штиту носили још по пет плумбата (*plumbata*), мањих ручних пројектила са оловним тегом.⁸ Уз једно веће, по неколико мањих копаља су, у некој врсти тоболца, носили и римски коњаници.⁹ Римљани су користили сулице и у одбрани, али и при опсади утврђења, како је то овековечено на Константиновом славолуку.¹⁰

Од IV века надаље, римске сулице постају лакше, како би сваки војник могао да носи већи број тих пројектила. Спикулум представља један од типова римских сулица и током V века,¹¹ премда мање заступљен у односу на друге врсте копаља.¹² Ипак, да се сличне сулице користе још и касније, сведоче налази којима је посвећен овај рад. Један од њих потиче са Градине у Врсеницама код Сјенице,¹³ док је други, објављен, са рановизантијске утврде Лишка Ђава код Гуче.¹⁴

Гвоздени врх сулице са Градине у Врсеницама нађен је у кв. G-14, са спољне стране западног зида цркве из VI века, у слоју хумуса у коме преовладавају налази из тог доба, уз нешто спраног раносредњовековног материјала. Предмет је дужине 30 cm, док је пречник тулца свега 1 cm (Т. I/1). Реч је, дакле, о наглашено издуженој форми пројектила. Сам врх је квадратног пресека, док су тело и тулац за усађивање дрвене држаље кружног пресека. Будући да је тулац веома узан, могло би се поставити питање делотворности овог пројектила. Држаља је, међутим, задирала прилично дубоко, што је склоп сулице засигурно чинило чвршћим.¹⁵ У сваком случају, и мали

⁷ Vegetius II/15, III/14, III/25.

⁸ Kolias 1988: 173.

⁹ Bishop, Coulston 1993: 69; Goldsworthy 2003: 138.

¹⁰ Goldsworthy 2003: 88, 213.

¹¹ Nicolle 1999: 34.

¹² Goldsworthy 2003: 205.

¹³ У припреми је монографија посвећена овом веома значајном налазишту. Поред извештаја са појединачних истраживачких кампања који су редовно објављивани у *Новоназарском зборнику*, најосновнији подаци засада су обједињени у сажетом приказу (Поповић, Премовић – Алексић 1996).

¹⁴ Радичевић 2002.

¹⁵ Налаз носи ознаку С-145. На њега ми је скренуо пажњу руководилац истраживања Градине др Марко Поповић, који ме је упознао са контекстом налаза, омогућио увид, уступио врло квалитетан цртеж и одобрио публикавање. На овом месту изражавам своју захвалност др М. Поповићу.

пречник тулца налаже да се предмет из Врсеница одреди као сулица, а не као копље.¹⁶ У односу на необично узани тулац, предмет би се теоретски могао одредити и као врх пројектила балисте,¹⁷ међутим нису ми познати тако опредељени налази који би били макар приближне дужине.

Сулица са Лишке Ђаве нађена је у нартексу цркве подграђа, која је вероватно остала изван бедема. Будући да извештаји са истраживачких кампања најчешће не представљају место на коме се прилаже темељна типологизација нађених предмета, Д. Радичевић се није детаљно посветио овом налазу, већ га је описао као „гвоздени предмет који би обликом највише одговарао врху копља квадратног пресека, са левкастим тулцем за насађивање дршке“ (Т. I/2). Судаћи према приложеном цртежу са размерником, сулица је дужине 28 cm, док је пречник тулца 2 cm.¹⁸

Након најновијих истраживања, испитани објекти на Лишкој Ђави датују се оквирно у VI и прве деценије VII века.¹⁹ Како на овом налазишту нису установљени млађи археолошки слојеви,²⁰ и како је црква ван брањеног простора опредељена у исто време као и утврђење,²¹ то би се налаз сулице из њеног нартекса могао датovati вероватно у VI век, односно најкасније у рани VII век.

Слично оружје потиче и из Бугарске. Међу 36 сродних налаза који се чувају у Шуменском музеју, по свом облику најсличнији нашим су два примерка из Драгоева, дужине 22 cm и масе од 100 g, односно 16 cm и 60 g. С. Стојчев је у својој класификацији ове пројектиле определио у трећу групу копаља квадратног пресека, у она продуженог пирамидалног врха, чији прелаз у тулац није наглашен. Аутор наводи аналогije датоване у касноантичко и меровиншко доба, мада се оне не односе директно на примерке који су

¹⁶ Пишући о античким пројектилима, I. Radman – Livaja (2004: 28) износи мишљење да се као копља поуздано могу одредити налази чији је пречник тулца већи од 2 cm, а вероватно и они пречника тулца 1,5–2 cm.

¹⁷ Према свом изворном значењу, балисте (*ballistae*) представљају артиљеријске справе за избацивање камене ђулади. Од IV века, међутим, тај термин се користи и за справе које су избацивале стреле, какве су се у римској војсци традиционално називале катапултима (*catapultae*) (Vujović 1998: 219).

¹⁸ Радичевић 2002: 46–47, Сл. 9/5.

¹⁹ Радичевић 2006: 37.

²⁰ Уп. и извештај са првих ископавања утврђења на Лишкој Ђави, у коме се помињу малобројни налази сиве керамике која би се оквирно могла датovati у V век, али не и налази млађи од VI и евентуално почетка VII века (Милинковић 1986).

²¹ Радичевић 2002: 47.

најсличнији нашим. Занимљиво је да се наводи да је у Драгоеву нађено чак 29 од укупно 36 приказаних копаља, премда је аутор нагласио да је већина налаза откупљена или поклоњена Музеју, тако да би место налаза ваљало прихватити са резервом.²²

Поред формалне сличности, упадљива је и разлика у величини налаза из Врсеница и са Лишке Ђаве, и њима сличних из Драгоева. Уколико бисмо претпоставили да су налази једнаког датовања, не бисмо их могли одредити у исту групу пројектила. Два налаза из Србије потичу из поуздано утврђеног рановизантијског контекста. Њихова дужина премашује дужину спикулума IV века. Иако је потцртано да сулице, па тако и спикулуми, не представљају типолошки јасно одређене налазе, већ, напротив, налазе чије особине могу варирати, чини се да је дужина гвозденог врха ипак у великој мери била условљена тактичким разлозима. Услед промене начина ратовања и употребе унапређеног типа тробридних стрелица, телесни оклопи током VI века постају дужи и јачег склопа.²³ На ојачавање оклопа могао је утицати и увећани спикулум, или, што је вероватније, јачи телесни оклопи изискују повећавање спикулума. У сваком случају, чини се да би из тих разлога била заснована претпоставка да сулица VI века, по облику налик на спикулум IV века, представља већи пројектил од њега. Поменуто смањивање тежине сулица које траје од IV века, тако, не би се односило и на VI век. У овом светлу, нестратифицирани налази из Драгоева, чије су димензије блиске онима које веома прецизно наводи Вегиције, представљају или спикулуме касноантичког доба, или мање пројектиле VI века.²⁴

Сродан налаз из рановизантијског кастела у Милутиновцу у Ђердапској клисури, веома је оштећен корозијом. Како му приликом објављивања није посвећена пажња, ни сам изглед предмета није сасвим јасан. Ипак, реч о је пројектилу сличном онима којима је овај рад посвећен, који је одређен

²² Stoychev 2007: 147–148, 151, Pl. I/19; II/27.

²³ Bugarski 2006: 173.

²⁴ Налазе из Драгоева ни посредно није могуће датовати прецизније. Јужно од села налазе се два утврђења. Утврђење на локалитету Градиште подигнуто је у доба хеленизма, али је вероватно имало и касноантички слој, док је утврђење на локалитету Кале касноантичко. Сондажним истраживањима мањег обима, међутим, установљено је да су сви објекти из окружења Драгоева вишеслојни. Ово обавештење, које потиче од С. Стојчева, примио сам посредством др Љ. Вагалинског. Желео бих да обојици колега изразим своју захвалност на предусретљивости и брзом одговору.

као врх копља (Т. I/3). Судаћи према приложеном цртежу у размери, врх је дужине 20,6 cm, док је тулац пречника 2,2 cm.²⁵

Слична је и гвоздена сулица из Царичиног Града, досад необјављена. Њена дужина је 19,1 cm. Пробојац ове сулице је правоугаоног пресека. Пречник тулца, у коме су корозијом очувани остаци дрвене држаље, износи чак 2,5 cm (Т. II/1).²⁶ Следећи претпоставку да су сулице 6. века веће од својих претходника из IV века, ромејско оружје из Милутиновца и Царичиног Града могло би представљати модификацију мање античке сулице, верутума. У савременим мерама, гвоздени врх римског верутума био је висине око 11 cm, а његова држаља 1,03 m.²⁷

Може се поменути и налаз из Садовоца, по облику веома сличан сулици са Лишке Таве, али мањих димензија. Дужина овог предмета је 16,4 cm, док је тулац пречника 1,5 cm (Т. I/4). Опредељен је као пројектил катапулта.²⁸ Могуће је да је и у овом случају реч о ромејском верутуму. Налик на налаз из Садовоца су и сразмерно бројни артиљеријски пројектили са локалитета Инвилино – Иблиго, који се датују од V до VII века. Они су још мањих димензија, њихова висина износи 8,5 – 13,9 cm.²⁹

Став да су сулице користиле многе популације, али да су оне ипак најособеније за касноримске и рановизантијске трупе,³⁰ у великој мери односи се управо на спикулуме. У раним англосаксонским гробовима, ипак, налажене су сулице наглашено уског сечива, готово квадратног пресека. Реч је о пробојним, противоклопним пројектилима. Нешто касније, на њих се у истом контексту не наилази, што може упућивати на умањен степен коришћења телесних оклопа у Британији током VII века, и/или на прихватање нове, веће форме штита.³¹

²⁵ Milošević, Jeremić 1986: 260, Fig. 14/f.

²⁶ Сулица носи ознаку инв. 50/1953. Нађена је 1953. године, приликом истраживања кв. 5VIII у сектору II Царичиног Града. На њу ми је скренуо пажњу др Вујадин Иванишевић, руководилац истраживања овог налазишта. Др В. Иванишевић ми је, такође, одобрио да овом приликом објавим налаз и уступио веома квалитетну илустрацију, на чему му посебно захваљујем. Предвиђено је и каталожко публиковање ове рановизантијске сулице, у оквиру монографије *Caričin Grad IV*.

²⁷ Southern, Dixon 2000: 113.

²⁸ Uenze 1992: 500, Taf. 41/18.

²⁹ Bierbrauer 1987: 171, Kat. Nr. 202–208, 210, 211, 216–220, Taf. 58/1–7, 9, 10; 59/1–5; 67/1–14.

³⁰ Nicolle 1998: 37.

³¹ Nicolle 1999: 34.

Као и спикулуми, и сулице познате под именом анго (*ango*) развиле су се из класичног римског пилума. Ово оружје радо су користили елитни ратници раног меровиншког доба.³² Са налазишта меровиншког културног круга, тако, судећи по недавној типолошко-хронолошкој обради тамошњег археолошког материјала,³³ потиче већи број ангоа и разних других сулица, али не и оних налик на спикулуме. Такве сулице нису забележене ни у инвентарима гробова гепидских некропола у Потисју,³⁴ нити међу германским налазима на Балканском полуострву.³⁵

Начелно се може приметити да су, насупрот неким другим врстама наоружања, Авари примили ромејске типове копаља,³⁶ што сведочи да је „преузимање“ у области војне технике и тактике између њих и Ромеја било обострано.³⁷ У раноаварским коњаничким гробовима копља представљају чест налаз. Штавише, у комбинацији са најранијим типом узенгија, онима са правоугаоном ушицом за ремен, чак у 67% случајева од оружја се среће само копље. Махом је реч о мањим, како се наводи, противоклопним пројектилима, који ипак нису налик на „спикулуме“ и које Ф. Курта повезује са одредницом *kontaria*.³⁸

Налаза „спикулума“ из раноаварског контекста, са друге стране, или нема, или су сасвим малобројни, како би се то могло извести из скорашње расправе о копљима Г. Чикија. Ту је свега пет налаза сврстано у тип II копаља раноаварског доба, који обухвата и „спикулуме“.³⁹ Од тих сулица раније су биле објављене само две, са велике некрополе Келкед-Фекетекану А. Атила Киш их је определио у тип 121 налаза са овог локалитета, тј. у врхове копаља са веома уским сечивом (*Lanzenspitzen mit sehr schmalem Blatt*). Ту особину, међутим, имају различита копља, тако да је у тип 121 заправо укључен само један „спикулум“, и то из гроба који припада

³² Halsall 2003: 164–165.

³³ Legoux, Périn, Vallet 2004.

³⁴ Bóna, Nagy 2002; Cseh *et al.* 2005.

³⁵ Милинковић 1998.

³⁶ Haldon 2002: 79.

³⁷ Бугарски 2007: 255.

³⁸ Curta 2008: 311–312, Fig. 3, 4. На основу датог прорачуна, аутор претпоставља основно тактичко опредељење раноаварске коњице.

³⁹ Csiky 2007: 313, 323, Abb. 4/II. Насупрот овоме, налази који одговарају „спикулумима“ чешће се бележе у инвентарима гробова прелазне, односно касне фазе аварске превласти, о чему ће још бити речи.

прелазној аварској фази.⁴⁰ Други налаз са ове некрополе који је Г. Чики укључио у свој преглед потиче из гробне целине датоване новцем цара Тиберија II из 581/582. године, међутим то оштећено копље није прецизније описано, нити јасно илустровано, тако да се чини да је било кружног пресека, што није одлика сулица којима је посвећен овај рад.⁴¹ Уз то, ова некропола се превасходно приписује Гепидима који су остали у залеђу Каганата. Са друге стране, Г. Чики је илустровао једну сулицу која би могла да одговара „спикулуму“, али остаје нејасно не само којих је димензија, већ и одакле потиче (Будакалаш, Тисадерс, Тисасентимре?) и које је њено прецизније датовање.⁴²

Сулице које би одговарале „спикулуму“, коначно, нису забележене ни у актуелном прегледу налазишта која би се могла повезати са Прабугарима,⁴³ односно на ширем простору доњег Подунавља.⁴⁴

За наша разматрања веома је занимљива још једна група налаза из ромејског контекста. Она се може представити, најпре, налазом са Градине на Јелици, који је опредељен као врх стреле.⁴⁵ Димензије предмета – дужина 10 cm, пречник тулца 1,4 cm – допуштају друге предлоге у погледу одређивања његове функције. Гвоздени налаз са Јелице могао је представљати петицу сулице, као и, можда, врх пројектила балисте (Т. I/5). Разлике између сулица и пројектила балисте у литератури често нису јасно одређене;⁴⁶ наведене су потешкоће које прате покушаје успостављања прецизније класификације сродног наоружања. Стиче се, ипак, утисак да је предмет са Јелице премали да би представљао врх сулице, као што се чини да је превише велики да би представљао врх стреле.

Највећи су изгледи да налаз представља петицу сулице. У току борбе, лакше се посеже за сулицама које су забијене у земљу. На тај начин, њих је по потреби могуће брже избацити. Такође, уколико би се врх сулице или копља одломио, петица постаје импровизовано оружје.⁴⁷ Због тако практичних

⁴⁰ Kiss 1996: 116, 234, Taf. 79/A 422–7.

⁴¹ Kiss 1996: 74, 234, Taf. 55/A 253–2.

⁴² Csiky 2007: 318, Abb. 4/II–2.

⁴³ Пашев 2007.

⁴⁴ Fiedler 1992.

⁴⁵ Milinković 2002: 102, Abb. 23/4.

⁴⁶ Radman – Livaja 2004: 59. М. Вујовић, ипак, издваја групу артиљеријских пројектила (Vujić 1998: 220, T. LXIII).

⁴⁷ Hoffiller 1912: 69.

одлика, петице се користе од времена римске републике до касне антике. Типолошки се углавном не разликују, тако да се њихово датовање врши само према контексту налаза.⁴⁸ Петицу ромејске сулице могао би представљати нпр. и предмет са налазишта Ртково-Гламија I, купастог облика, дужине 9 cm, пречника тулца 2 cm (Т. I/6), који је условно описан као врх сулице,⁴⁹ односно као врх стрелице у облику пробојца.⁵⁰ Тај предмет је, са друге стране, већ одређен као петица, али датован раније, у III-IV век.⁵¹

Слични налази потичу и из Царичиног Града (Т. II/3-8). У оквиру кратке дискусије, претпостављено је да представљају врхове сулица. Друга могућност, да је реч о петицама сулица, по Б. Бавану мање је вероватна, јер су налази правилно обликовани.⁵² Дужине тих предмета износе 7,0-9,4 cm, док су тулци пречника 0,9-2,0 cm, тако да је друга понуђена могућност, чини се, ипак изгледнија.⁵³

Сродан налаз из Бреговине још је мање величине, дужине 5 cm, тулца пречника 0,9 cm (Т. I/7). Предмет је опредељен као врх стреле, што је, судећи по његовим димензијама, најприкладније одређење.⁵⁴ Подесну аналогију представља група античких стрелица из Залбурга.⁵⁵

Сводећи ово разматрање, требало би поновити да се на темељу стратиграфски поуздано одређених налаза са Градине у Врсеницама и Лишке Ђаве стиче утисак да се у VI веку, услед промене начина ратовања, сулица увећава до 10 cm, или око 30%, у односу на спикулум који описује Вегиције. Уз то, пресек модификованог спикулума више није у облику троугла. У том кључу, ваљало би се подсетити једног објављеног налаза из

⁴⁸ Bishop, Coulston 1993: 52-53; Radman – Livaja 2004: 29. Већи број петица из доба антике обрадио је М. Вујовић (1998: 94-96, Т. XXXI).

⁴⁹ Gabričević 1986: 72, Fig. 22/1.

⁵⁰ Шпехар 2004: 288, кат. бр. 627, Т. XXXV/627.

⁵¹ Вујовић 1998: 95, 96, Т. XXXI/7,8.

⁵² Bavant 1990: 230-231, cat. nos. 248-253, Pl. XLI/248-253.

⁵³ Као петице, условно су одређена два предмета са поменутог налазишта Инвилино – Иблиго, датована у период III, од V до VII века. Налази су фрагментовани. Једна од ових петица је особена, будући да је њен тулац квадратног пресека (Bierbrauer 1987: 169, Kat. Nr. 242, 243, Taf. 60/11-12). Сродан налаз, димензија 7,5 cm x 1 cm, потиче и са тврђаве Рас. Сврстан је у тип 12 стрелица са тулцем. У односу на стратиграфију културних слојева, приписан је IV хоризонту и датован у средину XIII века (Роровић 1999: 254, kat. br. 457, sl. 218/3). Уколико би се овај налаз определио као петица сулице, представљао би једну од потврда коришћења тих делова копаља током средњег века.

⁵⁴ Милинковић 1999: 104, Сл. 8/g.

⁵⁵ Erdmann 1982.

Царичиног Града, дужине 30,2 cm (sic!).⁵⁶ Сечиво овог гвозденог оружја изведено је на веома интересантан начин, који у суштини представља комбинацију врха сулице четвороугаоног пресека и стандардног, шире обликованог тела сечива копља и/или сулице. На тај начин, оружје је могло бити ефикасно и као противоклопни пројектил, и као копље у блиској борби. Након пробадања, такође, овакав облик омогућавао је увећавање ране торзијом (Т. II/2).⁵⁷

Поменуће сулице VI века из Михајловца и из Царичиног Града, пак, по дужини одговарају спикулуму IV века. Претпостављено је да оне осликавају модификацију римског верутума. Исти назив (*βηρύττα*), иначе, среће се у *Стратегикону* Псеудо – Маврикија,⁵⁸ али није јасно да ли и у то доба представља специјализовани термин. У *Стратегикону* и другим византијским изворима, сулице се називају и *ἀκόνητιον* или *ῥιπτάριον*, уз употребу још неких општих имена.⁵⁹ По свој прилици, од речи *verutum* изведена је и реч *verruda*, назив традиционалне сардинијске сулице;⁶⁰ вероватно је истог корена и реч *veretoni*, која је у средњем веку означавала пројектиле спингарди, као и ручних и тврђавских самострела.⁶¹

Као што би налази са Градине у Врсеницама и Лишке Ђаве могли представљати илустрацију развоја спикулума током VI века, тако би један

⁵⁶ Кондић, Поповић 1977: кат. бр. 95, Т. XXVII/95.

⁵⁷ Напомињем да ми је и у овом случају др В. Иванишевић уступио најквалитетнију постојећу илустрацију.

⁵⁸ Maurice.

⁵⁹ Kolias 1988: 186–187.

⁶⁰ Carpaga 1978: 213. Могу бити поменути, иако није реч о директним аналогијама, и сардинијски налази сулица и копаља датовани у VII–VIII век. Ове налазе издваја чињеница да потичу из гробова у којима су остали прилози, међу којима се истичу појасне копче, недвосмислено рановизантијског порекла. Гробови су из неколико места на острву и приписују се припадницима војске или милиција (Maetzke 1966; Carpaga 1978: 213, Т. LXXXVII/2; Lilliu 1993: 119, 125, Т. II, III; Serra 2002: 151–152). Добро је познато да су се РOMEЈИ сахрањивали без гробних прилога. Из тог разлога, појава сличних гробова, који се према инвентарима не би могли без задршке одредити као федератски, као нпр. они са некропола Виминакиона (Ivanišević, Kazanski, Mastukova 2006), у рановизантијском свету веома је ретка. Поред сардинијских, мени су сличне сахране познате само из Коринта. И из тих гробова потичу налази сулица (Davidson 1937; Davidson Weinberg 1974).

⁶¹ Масивни врхови веретона били су пирамидалног облика и левкастог тулца. У дубровачким документима, овај назив, са различитим степеном спецификације, среће се у другој половини XIV и током XV века (Petrović 1976: 78–81). Уп. и Minić, Vukadin 2007: 117, sl. 73/1–6, kat. br. 143.

други налаз могао представљати добру илустрацију овог типа сулице у IV веку. Реч је о нестратифицираном налазу из утврђења Чечан на Косову (Т. III/1), који је приписан рановизантијском хоризонту налазишта.⁶² Приметно је да се овај налаз и према дужини (19,2 cm) и према троугаоном пресеку поклапа са наведеним Вегецијевим описом касноантичког спикулума. Веома сличан налаз, истина нешто мањих димензија, масе 80 g, потиче из околине Шумена. Аналогије које нуди С. Стојчев датују се у II-III век, односно у III век.⁶³ Одговарајући антички пројектил, премда лоше илустрован, дужине 19 cm, потиче из Турде у Дакији.⁶⁴ Из Чезаве (*Novae*) потиче слична сулица, чији пробојац, завршен са два крилца, није троугаоног већ ромбоидног пресека. Предмет је дужине 18 cm, при чему је напоменуто да је тулац оштећен. На основу других налаза из културног слоја у коме је нађена, ова сулица је датована у средину IV века.⁶⁵ Уколико би се за налаз из Чечана прихватило датовање за које су се определили аутори, што се ипак чини мање вероватним, и тај пројектил би се могао представити као наследник касноримског верутума.⁶⁶

Из касноантичког контекста, такође, потиче и сулица квадратног пресека, изразито слична нашим рановизантијским примерцима, наравно мањих димензија. Реч је о налазу из Водица у Словенији (Т. III/2). Димензија је 20 cm x 1,4 cm, и датована је у IV век.⁶⁷ Веома је слична нпр. и једна касноримска сулица која потиче из античког насеља код села Горнеа, у румунском приобаљу Дунава.⁶⁸ Димензије предмета су 17,7 cm x 1,1 cm, међутим из илустрације се стиче утисак да је део тулца уништен корозијом, тако да је сулица изворно била дужа, вероватно приближне величине као налаз из Водица. Сличан налаз потиче и из мансија Идимума (*Idimum*), код данашњег села Медвеђе, на левој обали Ресаве. Сулица је четвртастог пресека, дужине 17 cm, оштећеног тулца пречника 2 cm (Т. III/3). Приликом објављивања, опредељена је као копље,⁶⁹ док се, на другом месту, сматра да

⁶² Ivanišević, Špehar 2006: 148, Fig. 9/2.

⁶³ Stoychev 2007: 147, Pl. I/1.

⁶⁴ Marta 1992: 17, Pl. VII/169.

⁶⁵ Vujović 1998: 89, 94, T. XXX/7.

⁶⁶ Римски пројектил веома сличног облика, премда представљен лошим цртежом, потиче из места Бомбешти у Румунији (Marta 1992: 12, Pl. II/45). Дужина те сулице износи 12 cm, што се поклапа са Вегецијевим предлошком верутума.

⁶⁷ Pflaum 2007: 296, 312, Fig. 8/6.

⁶⁸ Gudea 1977: 81, Fig. 48/23.

⁶⁹ Ранков 1988: 121, T. III/7 .

је реч о петици.⁷⁰ Путна станица Идимум могла је бити формирана током III века, али њено ширење и пун живот припадају наредном столећу. До њеног краја долази након 375. године, што је повезано са готским упадом 378. године.⁷¹

У односу на своје датовање, примену и димензије, и ове три сулице могу се одредити као спикулуми.⁷² Налази попут поменутих, било троугаоног, било четвороугаоног пресека, били су добро познати још почетком XX века. На основу бројних налаза из кастела, оцењено је да их је римска војска користила у знатној мери.⁷³

Захваљујући великој формалној сличности са нашим налазима, њих је оправдано сматрати за ромејске наследнике спикулума. Будући да се мање или више слични налази 6. века у литератури најчешће именују збирно, као сулице (*javelins*),⁷⁴ а сам термин *spiculum* у то време више није у употреби, може се предложити да се налази попут оних из Врсеница и са Лишке Таве, дужине и до 30 cm, одреде наводно, као „спикулуми“. На тај начин, „спикулум“ би, уз анго, представљао још један тип пројектила који је издвојен из шире групе раносредњовековних сулица. Поменути налаз из Царичиног Града, који је одговарајуће дужине и једнаког датовања, представљао би комбиновани облик „спикулума“ и копља.

⁷⁰ Vujović 1998: 95, T. XXXI/5.

⁷¹ Vasić, Milošević 2000: 231–232; Ранков 1988: 117.

⁷² Извориште овог облика касноримског спикулума може бити представљено налазом копља са некрополе Ведерат, уз обалу реке Мосел. Тај гробни налаз је датован рано, у тиберијевско-клаудијевско доба. Реч је о врху копља квадратног пресека, дужине 36 cm, пречника тулаца 2,7 cm (Waurick 1994: 14, Abb. 11A/10). Премда није у питању иста врста пројектила, упадљива је сличност овог налаза (Т. III/5) и касноримских и рановизантијских спикулума квадратног пресека. Сродан налаз, са фацетираним тулцем, дужине 37,5 cm, потиче из келтског контекста, са краја гвозденог доба (Pernet, Schmid – Sikimić 2008: 375, Fig. 6/6). Дубљи корени сулица троугаоног или четвороугаоног пресека, пронађени су у грчком свету (Hoffiller 1912: 97). Римском раздобљу, даље, припада и „масивно копље“ пробојца ромбоидног пресека, чији је конични тулац украшен хоризонтално урезаним прстеновима (Т. III/4). Наведено је да предмет потиче из Београда (*Singidunum*) (Савинова 1996: 260, II/7), али и да место налаза није познато. Ово римско оружје, дужине 25 cm, није прецизније датовано (Vujović 1998: 93, T. XXX/2).

⁷³ Hoffiller 1912: 97.

⁷⁴ Француски облик овог термина, иначе галског порекла, гласи *javelot* (Petrović 1976: 49). И у доба касне антике коришћен је збирни назив за сулице (*missilia*), из кога су, управо захваљујући Вегецијевим напоменама, изведени конкретни типови (Kolias 1988: 185).

За разне друге предмете мањих димензија који потичу са рановизантијских налазишта, како то проистиче из неколико поменутих примера, знатно је теже утврдити тачну функцију. Питање да ли они представљају врхове пројектила (и којих) или, насупрот томе, њихове петице, ипак остаје без коначног одговора. Као што је то случај и са налазима из римског доба, слични предмети представљају различите делове различитих пројектила. Стога се чини да класична археолошка типологизација таквих предмета, чак и да је лако изводљива, не би била делотворна. Са друге стране, може се претпоставити да би извесне разлике биле уочене уколико би се издвојили налази из јасно одређених касноантичких и рановизантијских целина, и потом класификовали према величини и маси.⁷⁵ Поред велике формалне сличности која с правом „обесхрабрује“ ауторе, могло би се испоставити да су налази врхова пројектила VI века већи и тежи од оних из Вегецијевог доба, како се наслућује из налаза који су у овом раду одређени као „спикулуми“. Стиче се утисак да је у рановизантијском периоду повећавање разних пројектила и ојачавање телесних оклопа у узрочно-последичној вези.

Утисак да „спикулума“ током VI века готово нема у контекстима различитим од ромејског, ове сулице представља као специфично рановизантијску врсту оружја. Ромеји су, као и Римљани пре њих, од својих противника радо прихватили разне новине које би се у борби осведочиле као успешне,⁷⁶ у чему их није спутавао иначе снажан осећај властите супериорности.⁷⁷ Овај тип сулице, међутим, извели су из сопствене оружарске традиције. Њихови оновремени ривали, по свој прилици, нису усвојили употребу „спикулума“, иако засигурно ефикасног оружја. Разлози су вероватно тактичке природе. Може се претпоставити да су они радије бирали копље и сулицу уобичајеног облика, тј. универзалне намене. Ово би

⁷⁵ Одличан пример проблема које са собом носи проучавање оваквог оружја, али и грешака које могу призвести недовољно пажљива поређења сличних предмета, представља аналогија коју је V. Pflaum (2007: 296) понудила за спикулум из Водица. За предмете са оближњег утврђења Мартињ Хриб, поуздано датоване у другу половину IV века, она наводи да представљају „готово у потпуности идентичне сулице (...almost completely identical points...)“, премда се провером извора може установити да је највећи „аналогни“ налаз дужине свега 12,8 cm, пречника тулца 1,6 cm (Leben, Šubic 1990: 334, Taf. 2/20). Тај налаз, опет, у највећој мери наликује на поменути предмет са Градине на Јелици, који је у сваком случају знатно млађи, и вероватно представља петицу сулице.

⁷⁶ cf. Бугарски 2007: 254.

⁷⁷ McGeer 1991: 434. Друга велика војска тог времена, персијска, није била овако прилагодљива. Посебно се наглашава приврженост славним традицијама њених коњичких официра (Bivar 1972: 291).

се, готово извесно, односило и на Словене.⁷⁸ Предности спикулума, пак, исказују се понајвише у борбеном поретку организоване, дисциплиноване пешадије, каква је била управо пешадија Царства.

Добро увежбана, иако донекле статична, ромејска пешадија успевала је да одоли чак и вештим противничким коњицама.⁷⁹ Као илустрацију, потанко анализирајући делове текста Псеудо – Маврикија,⁸⁰ Ф. Ренс⁸¹ преноси да се пешадија у сукобу са коњицом штитила формирајући физичку препреку, тзв. зид штитова, иза кога би трећи и четврти војник у формацији могли руковати „копљем као сулицом.“⁸² Таква формација (*testudo*), затворена штитовима спреда, са страна и одозго, била је у највећој могућој мери заштићена од непријатељских пројектила.⁸³ Анонимни Византинац, пак, препоручује да се војници четвртог и даљих редова фаланге опреме сулицама (*ἀκόντια*), насупрот онима из прва три реда, као и пешадинаца са крила и краја те борбене формације, који би требало да користе дуга копља.⁸⁴ Сулицама су, узгред, опремани војници који се током обуке нису истакли вештим руковањем луком и стрелом.⁸⁵

Иако су улога, процентуално учешће и престиж коњице у рановизантијској војсци у порасту у односу на ситуацију позног IV века, што је у складу са упутима Псеудо – Маврикија,⁸⁶ односно тактичким промишљањима цара Ираклија,⁸⁷ значај пешадије остаје неспоран. Сулице, међу којима и „спикулуми“, и даље представљају њено важно оружје.

⁷⁸ Из *Стратегикона* сазнајемо да је сваки Словен у борби био опремљен двома сулицама, а неки од њих и штитовима (Maurice XII 5), што „вероватно одражава извесну диференцијацију унутар словенског бојног реда, па, с тиме у вези, и почетак раслојавања словенске војне демократије (Баришић, Крекић 1955: нап. 14).“ Потврду вести из историјских извора да су Стари Словени користили сулице, представља и чињеница да је у словенским језицима сачуван заједнички назив овог оружја – *соулица* (Шкриванић 1957: 186).

⁷⁹ Nicolle 1999: 27–29; Haldon 2002: 67.

⁸⁰ Maurice XII A 7.

⁸¹ Rance 2004: 277.

⁸² Овај одељак представља модификовани Аријанов текст о ратовању против Алана. Реч је о класичном римском извору, кога је компилатор *Стратегикона* уподобио тактичкој збиљи касног VI века (Rance 2004: 277–278).

⁸³ Halsall 2003: 177.

⁸⁴ Anon. 16.

⁸⁵ Bivar 1972: 290.

⁸⁶ Treadgold 1995: 93, 98.

⁸⁷ Острогорски 1998: 116; Karantabias 2005–2006. Цитирани чланак М. А. Карантабијаса, који је објављен у студентском часопису, и поред извесних мањкавости пружа занимљив поглед на плодносну реформу тешке коњице коју је спровео цар Ираклије.

Крајем VII и у VIII веку, као што је то већ напоменуто, „спикулуме“ у извесној мери користе и Авари (Т. IV). Неки од тих пројектила дужи су од 30 cm, док су остали краћи. Сечива су, најчешће, четвороугаоног пресека.⁸⁸ Налази копаља и противоклопних „спикулума“ у аварском контексту не наговештавају онакво тактичко опредељење њихове војске, какво антички писци приписују римским, односно ромејским трупам. Поменути примерци потичу како из гробова пешака, тако и из гробова коњаника. На основу непромењеног изгледа и величине тих раносредњовековних сулица у односу на рановизантијске, могуће је закључити да је сам облик пројектила још увек био делотворан. У овом случају, дакле, није дошло до типолошког помака у развоју сулица. Наведено се може довести у везу са чињеницом да, после увођења ламеларног заштитног наоружања, нису следиле значајније промене у конструкцији телесних оклопа.

Сулица сличног облика, датована у VII-VIII век, тако, потиче и из хазарског контекста, и представља гробни налаз из области Самаре.⁸⁹ Копља (?) сличног облика, датована у прву половину IX века, приписују се носиоцима *Салтово-Мајаки* културе;⁹⁰ одговарајући налази из истог столећа повезују се и са раним Бугарима на Волги.⁹¹ У прегледима мађарских налазишта, односно налазишта бјелобрдске културе, одговарајуће сулице нису заступљене.⁹²

У сличном кључу, требало би тумачити и древноруске налазе, сродне и по облику, и по величини. У класификацији А. П. Кирпичникова, ти налази представљају тип V копаља, и датују се од IX до XIII века (Т. V/1-4). Због свега наведеног, може се посумњати у став овог аутора да ти пројектили (*ники*) воде порекло од оружја азијатских коњаника.⁹³ Њихове дубље корене, као и извориште одговарајућег оружја у аварској употреби и другде, пре би требало тражити међу описаним римским и ромејским сулицама.

⁸⁸ Čilinská 1963: 90, Т. IV/22; Тоčíк 1968a: 11, 41, 45, Т. XV/31 (Т. IV/2), XXXIII/19, XXXV/29 (Т. IV/3); Тоčíк 1968b: 85, Т. LXXII/7; Zábajník 2004: 137, Obr. 17/5 (Т. IV/1); Kovács 2001: 206, Abb. 10/4; Garam 1995: 349, Abb. 208/5; Nagy 1998: 152, 159, 161, Taf. 104/28-5, 109/47-3, 110/52-24; Kiss 1977: 96, Pl. XXXVII/7; Simoni 1981: 157, Sl. 5/2 (Т. IV/4). Уп. нап. 39, 40.

⁸⁹ Gorelik 2002: 140, XI/8.3.

⁹⁰ Плетнева 1981a: 74, Рис. 36/2.

⁹¹ Плетнева 1981b: Рис. 52/30.

⁹² Тоčíк 1968c; Bálint 1991; Станојев 1989.

⁹³ Кирпичников 1966: 15-17, Т. IV/10-13, IX/9, 11-13.

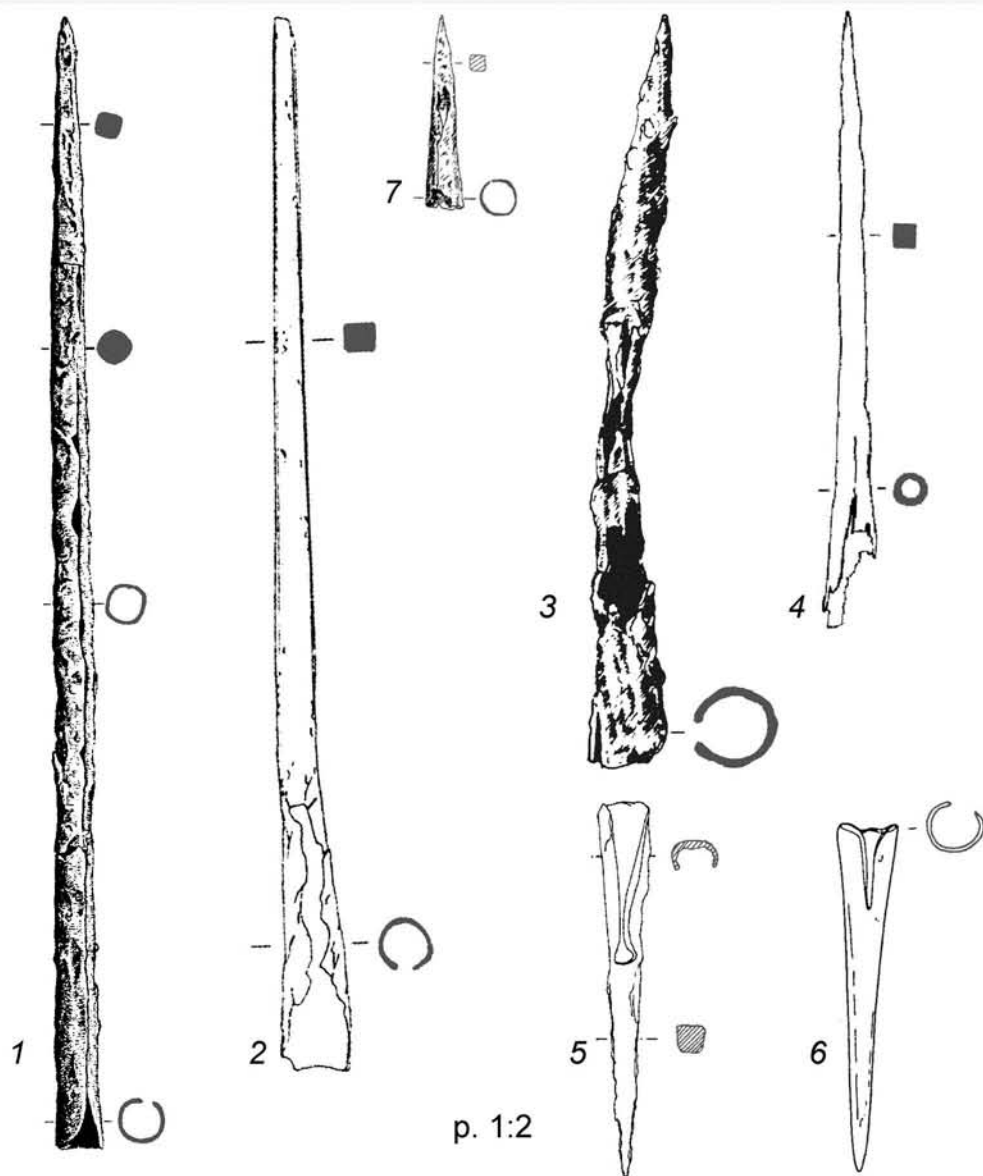
Када је реч о још познијим паралелама, у Дубровнику су се, током XIV века, користила кратка копља за бацање (*gavaloti*), гвозденог врха тробридног или четворобридног облика.⁹⁴ Слични пројектили користили су се и у средњовековној Србији. Примера ради, може бити поменут налаз из Рековца, датован од XII до XIV века.⁹⁵ Налаз сродне сулице из Сталаћа, истина мањих димензија, са краја XIV или почетка XV века, тумачи се у складу са наведеним Кирпичниковљевим мишљењем (Т. V/5).⁹⁶ Из Јагодине, са Ђурђевог брда, потиче сулица дужине 25 cm, датована у XIV-XV век.⁹⁷ Њен пресек је троугаоног облика, баш као и пресек давнашњег Вегецијевог спикулума.

⁹⁴ Petrović 1976: 47, 49. Уп. нап. 74.

⁹⁵ Vetnić 1983: 140, Т. II/18.

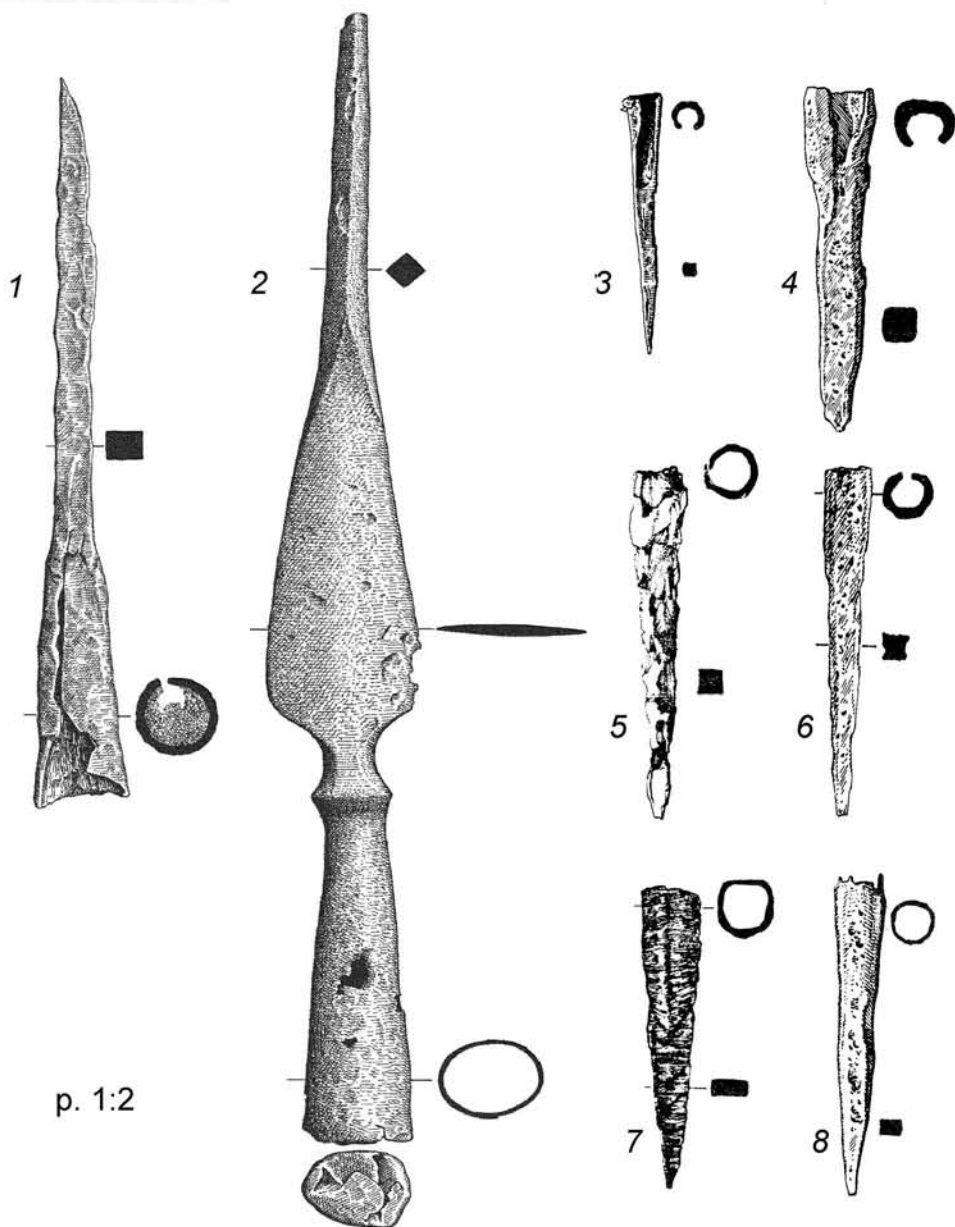
⁹⁶ Minić, Vukadin 2007: 118, sl. 74/5, kat. br. 156.

⁹⁷ Vetnić 1983: 140, Т. II/16.

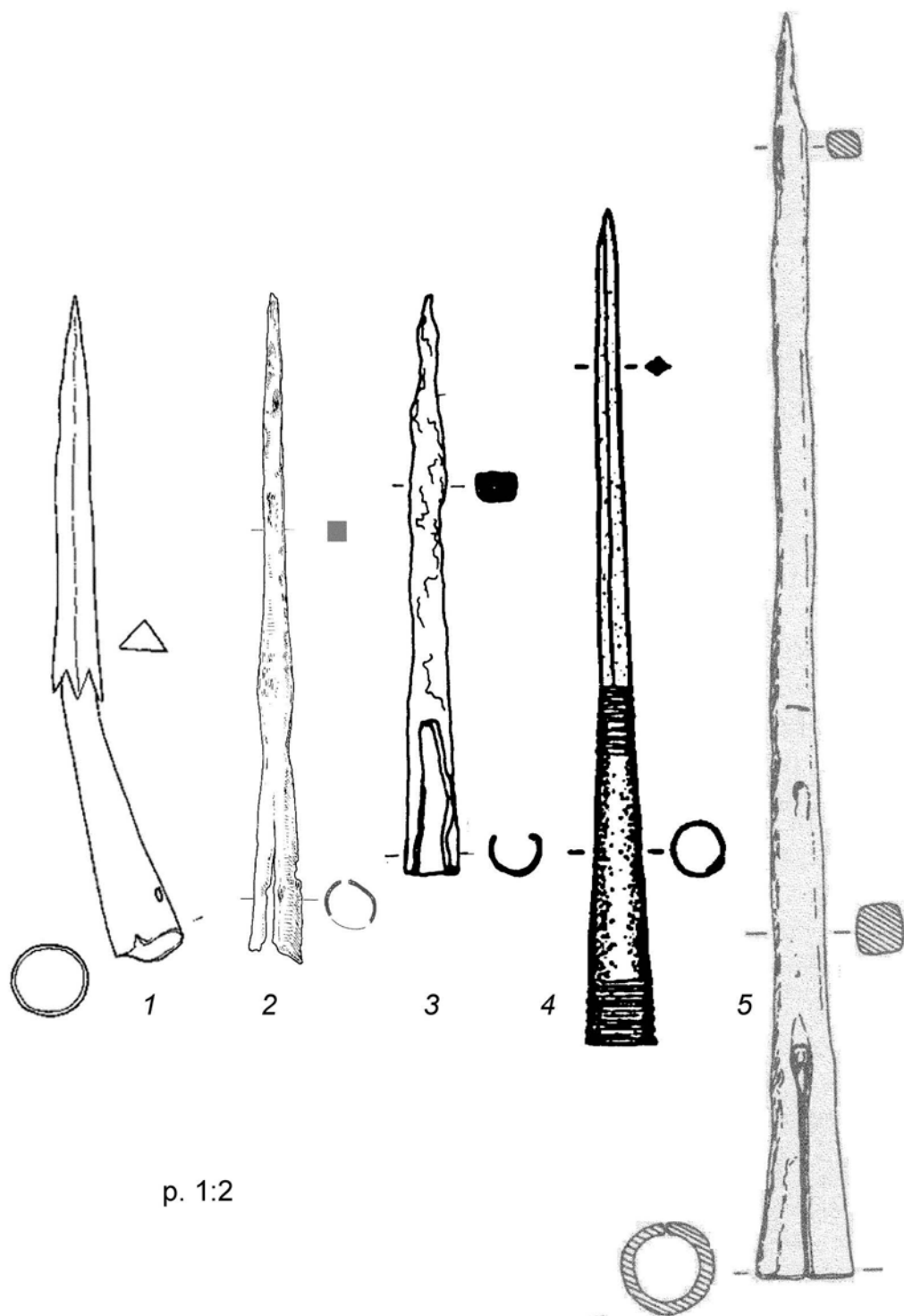

ТАБЛА I 1. Врсенице, 2. Лишка Ђава, 3. Милутиновац, 4. Садовец, 5. Јелица,
6. Ртково-Гламија I, 7. Бреговина

PLATE I 1. Vrsenice, 2. Liška Ćava, 3. Milutinovac, 4. Sadovec, 5. Jelica 6. Rtkovo-Glamija I,
7. Bregovina

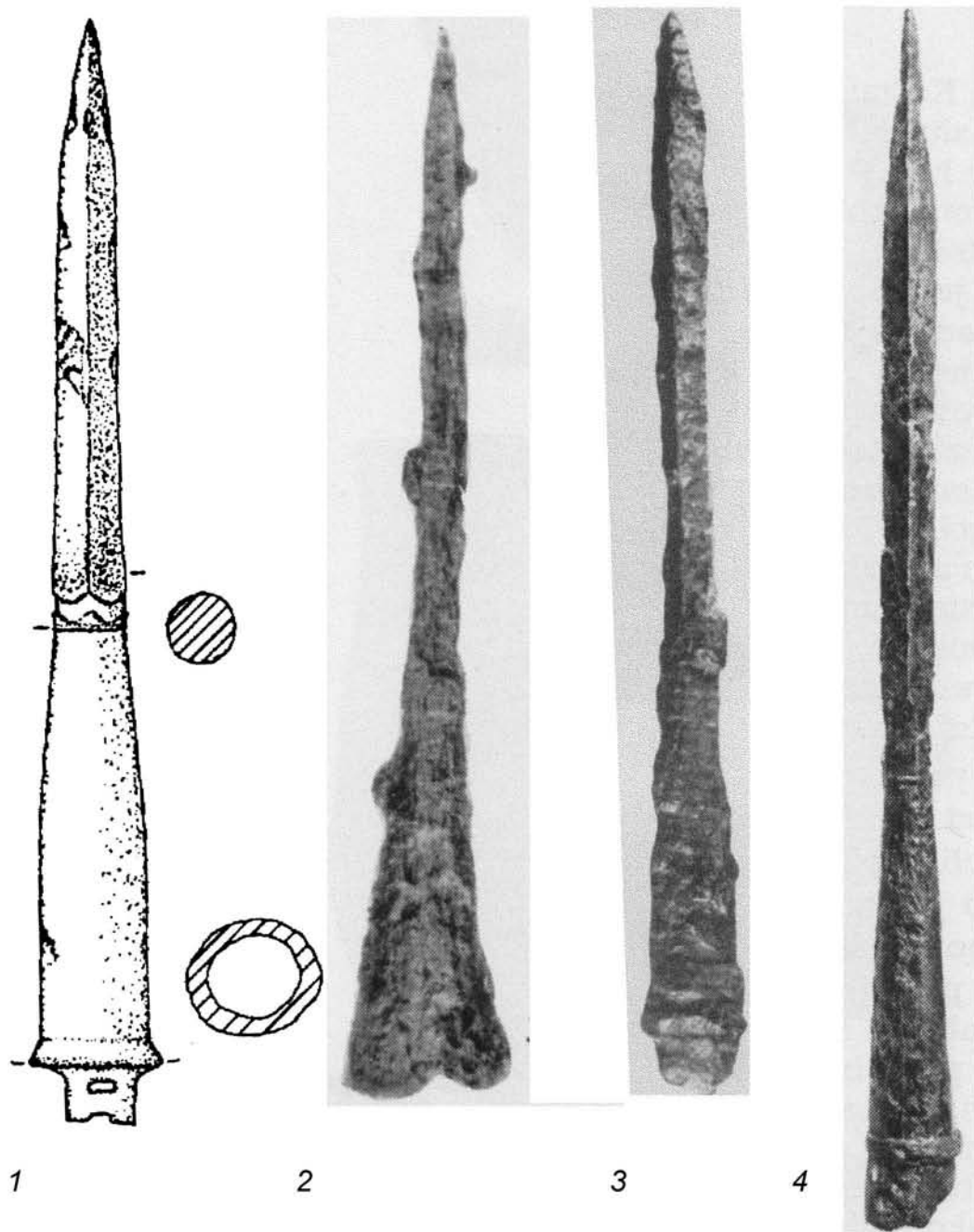
ТАБЛА II Царичин Град
PLATE II Caričin Grad

р. 1:2

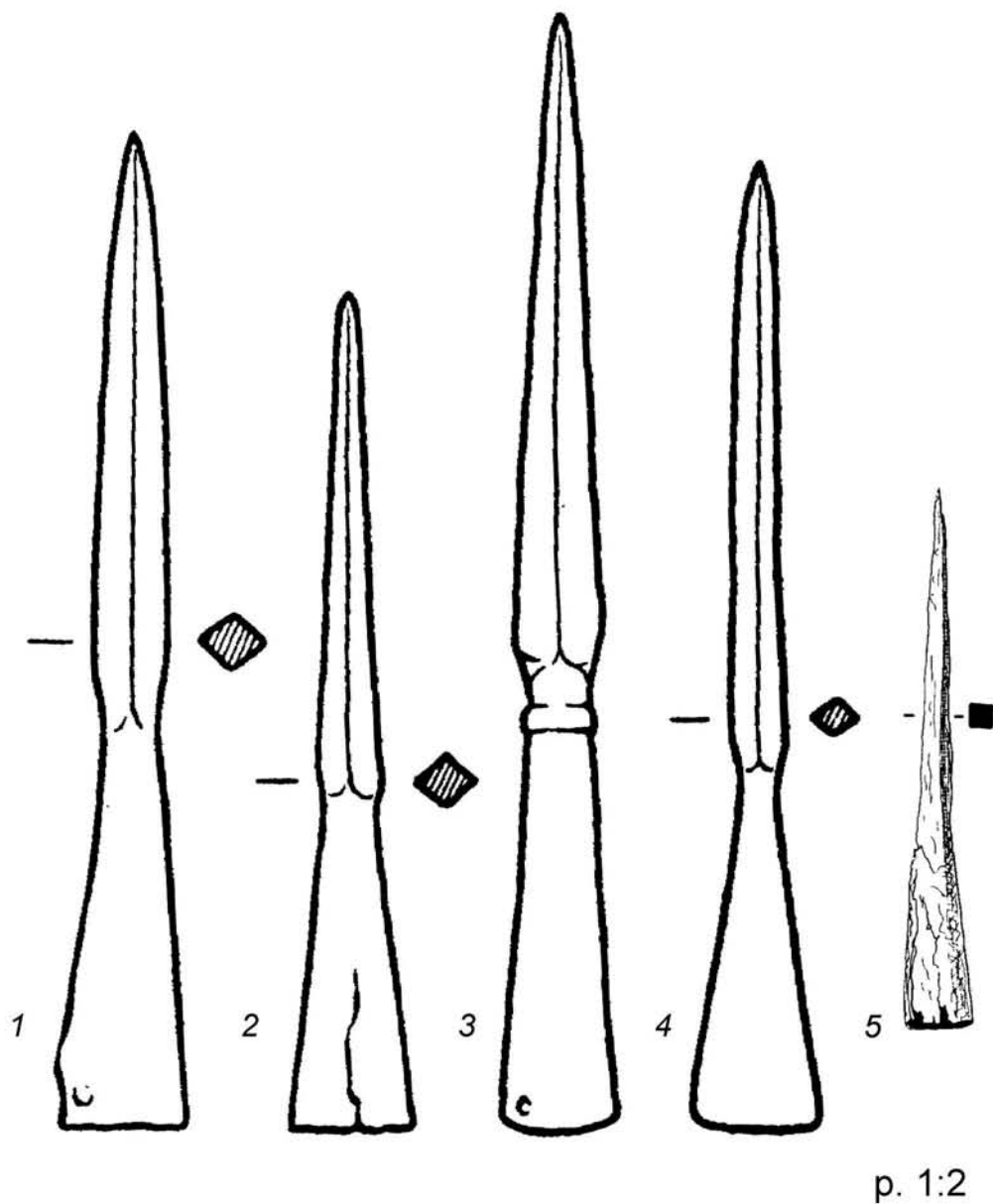
ТАБЛА III 1. Чечан, 2. Волице, 3. Идимум, 4. Сингидунум, 5. Ведерат

PLATE III 1. Čečan, 2. Vodice, 3. *Idimum*, 4. *Singidunum*, 5. *Wederath*

p. 1:2

ТАБЛА IV 1. Кошице-Шебастовце I, 2,3. Штурово, 4. Зареп-Круге
PLATE IV 1. Košice-Šebastovce I, 2, 3. Štúrovo, 4. Zagreb-Kruga

ТАБЛА V 1. Подболотие, 2. Новгород, 3. Кабанское, 4. Рајки, 5. Сталаћ

PLATE V 1. Podbolotie, 2. Novgorod, 3. Kabanskoe, 4. Rajki, 5. Stalac

ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES:

Anon. =

Anonymi Peri strategias, The Anonymous Byzantine Treatise on Strategy, *Three Byzantine Military Treatises* (trans. G. T. Dennis), Washington, D.C. 1985, 10–135.

Bavant, B. 1990

Les petits objets, *Caričin Grad II*, Belgrade – Rome 1990, 191–257.

Bálint, Cs. 1991

Südungarn im 10. Jahrhundert, Budapest 1991.

Баришић, Ф., Б. Крекић 1955

Псеудо – Маврикије, *Византиски извори за историју народа Југославије I*, Београд 1955, 127–141.

Bivar, A. D. H. 1972

Cavalry Equipment and Tactics on the Euphrates Frontier, *Dumbarton Oaks Papers 26*, Washington, D.C. 1972, 274–291.

Bierbrauer, V. 1987

Invillino – Ibligo in Friaul I. Die römische Siedlung und das spätantik – frühmittelalterliche Castrum, München 1987.

Bishop, M. C., J. C. N. Coulston 1993

Roman Military Equipment from the Punic Wars to the Fall of Rome, London 1993.

Bóna, I., M. Nagy 2002

Gepidische Gräberfelder am Theissgebiet I, Budapest 2002.

Bugarski, I. 2006

A Contribution to the Study of Lamellar Armours, *Старинар LV/2005*, Београд 2006, 161–179.

Бугарски, И. 2007

Остава из Стрежева: узенгије у рановизантијском контексту, *Ниш и Византија, пети научни скуп, Ниш, 3–5. јун 2006, Зборник радова V*, Ниш 2007, 251–267.

Vasić, M., G. Milošević 2000

Mansio Idimum. Rimska poštanska i putna stanica kod Medvede, Beograd 2000.

Vegetius =

Publije Flavije Vegecije Renat, *Sažetak vojne vještine* (prev. T. Shek Brnardić), Zagreb 2002.

Vetnić, S. 1983

Medieval Weapons and Implements Deriving from the Middle Morava basin, *Balcanoslavica 10*, Beograd 1983, 137–157.

Vujović, M. B. 1998

Naoružanje i oprema rimskog vojnika u Gornjoj Meziji i jugoistočnom delu Panonije, nepubl. magistarski rad, Filozofski fakultet, Beograd 1998.

Gabričević, M. 1986

Rtkovo-Glamija I – Une forteresse de la basse antiquité epoque, fouilles de 1980–1982, *Ђерданске свеске III*, Beograd 1986, 71–91.

Garam, É. 1995

Das awarenzeitliche Gräberfeld von Tiszafüred, Cemeteries of the Avar Period (567–829) in Hungary, Vol. 3, Budapest 1995.

Goldsworthy, A. 2003

The Complete Roman Army, London 2003.

Gorelik, M. 2002

Arms and Armour in South-Eastern Europe in the Second Half of the First Millenium AD, *A Companion to Medieval Arms and Armour*, Woodbridge 2002, 127–147.

Gudea, N. 1977

Gornea. Așezări din epoca romană și romană târzie, *Banatica, Studii și cercetări arheologice*, Reșița 1977, 1–96.

Davidson, G. R. 1937

The Avar Invasion of Corinth, *Hesperia VI/2*, Princeton 1937, 227–240.

Davidson Weinberg, G. 1974

A Wandering Soldier's Grave in Corinth, *Hesperia XLIII/4*, Princeton 1974, 512–521.

Dennis, G. T. 1985

The Anonymous Byzantine Treatise on Strategy: Introduction, *Three Byzantine Military Treatises* (trans. G. T. Dennis), Washington, D.C. 1985, 1–7.

Erdmann, E. 1982

Vierkantige Pfeilspitzen aus Eisen von der Saalburg, *Saalburg Jahrbuch* 38, Mainz am Rhein 1982, 5–11.

Zábojník, J. 2004

Slovensko a avarský kaganát, Bratislava 2004.

Ivanišević, V., P. Špehar 2006

Early Byzantine Finds from Čečan and Gornji Streoc (Kosovo), *Старинар LV/2005*, Београд 2006, 133–159.

Ivanišević, V., M. Kazanski, A. Mastykova 2006

Les nécropoles de Viminacium à l'époque des Grandes Migrations, Paris 2006.

Karantabias, M.-A. 2005–2006

The Crucial Development of Heavy Cavalry under Heraklios and His Usage of Steppe Nomad Tactics, *Hirundo: The McGill Journal of Classical Studies IV*, Montreal 2005–2006, 28–41.

Кирпичников, А. П. 1966

Древнорусское оружие 2, Москва – Ленинград 1966.

Kiss, A. 1977

Avar Cemeteries in County Baranya, Cemeteries of the Avar Period (567–829) in Hungary, Vol. 2, Budapest 1977.

Kiss, A. 1996

Das awarenzeitlich gepidische Gräberfeld von Kölked-Feketekapu A, Innsbruck 1996.

Kovács, F. 2001

A szárazdi avar leletek, *Communicationes Archaeologicae Hungariae* 2001, Budapest 2001, 183–215.

Kolias, T. G. 1988

Byzantinische Waffen: Ein Beitrag zur byzantinischen Waffenkunde von den Anfängen bis zur lateinischen Eroberung, Wien 1988.

Кондић, В., В. Поповић 1977

Царичин Град. Утврђено насеље у византијском Илирику, Београд 1977.

Lammert, F. 1929

Spiculum, *Paulys Realencyclopädie der classischen Alterumswissenschaft III* A 2, Stuttgart (München) 1929, 1761–1762.

Leben, F., Z. Šubic 1990

Poznoantični kastel vrh brsta pri Martinj Hribu na Logaški planoti, *Arheološki vestnik* 41, Ljubljana 1990, 313–354.

Legoux, R., P. Périn, F. Vallet 2004

Chronologie normalisée du mobilier funéraire Mérovingien entre Manche et Lorraine, Condé-sur-Noireau 2004.

Lilliu, G. 1993

Milizie in Sardegna durante l'età bizantina, *Sardegna, Mediterraneo e Atlantico tra medioevo ed età Moderna. Studi storici in memoria di Alberto Boscolo, volume primo, La Sardegna*, Roma 1993, 105–135.

Maetzke, G. 1966

Borutta (Sassari). – Tomba bizantina presso San Pietro di Sorres, *Atti della Accademia Nazionale dei linzei. Notizie degli scavi di antichità XX*, Roma 1966, 368–374.

Marta, D. 1992

Aspecte tipologice ale armamentului ofensiv roman de pe teritoriul Daciei. Sulițe (II), *Crisia XXII*, Oradea 1992, 5–26.

Maurice =

Mauricii Strategicon, Das Strategikon des Maurikios (ed. G. T. Dennis, trans. E. Gamillscheg), Wien 1981.

Милинковић, М. 1986

Рановизантијско утврђење на Лишкој Ђави код Гуче, *Зборник радова Народног музеја XVI*, Чачак 1986, 61–66.

Милинковић, М. 1998

Германска племена на Балкану. Археолошки налази из времена Сеобе народа, непубл. докторска дисертација, Филозофски факултет, Београд 1998.

Милинковић, М. 1999

Рановизантијско утврђење код Бреговине, *Прокупље у праисторији, антици и средњем веку*, Прокупље – Београд 1999, 87–116.

Milinković, M. 2002

Die byzantinische Höhenanlage auf der Jelica in Serbien – ein Beispiel aus dem nördlichen Illyricum des 6. Jh. *Старинар LI/2001*, Београд 2002, 71–133.

Milošević, P., M. Jeremić 1986

Le castellum à Milutinovac, *Ђерданске свеске III*, Београд 1986, 245–263.

Minić, D., O. Vukadin 2007

Srednjovekovni Stalać, Београд 2007.

McGeer, E. 1991

Reviews: Taxiarchis G. Koliass, *Byzantinische Waffen: Ein Beitrag zur byzantinischen Waffenkunde von den Anfängen bis zur lateinischen Eroberung*. (Byzantina Vindobonensia, 17.) Vienna: Österreichische Akademie der Wissenschaften, 1988. Paper. Pp. 285, *Speculum* 66/2, Cambridge 1991, 433–435.

Nagy, M. 1998

Awarenzeitliche Gräberfelder im Stadtebeit von Budapest, Teil I–II, Monumenta Avarorum Archaeologica 2, Budapest 1998.

Nicolle, D. 1998

Medieval Warfare Source Book. Christian Europe and its Neighbours, London 1998.

Nicolle, D. 1999

Medieval Warfare Source Book. Warfare in Western Christendom, London 1999.

Острогорски, Г. 1998

Историја Византије, Београд 1998.

Pernet, L., B. Schmid – Sikimić 2008

Les fers de lances à douilles facettées de la fin de l'Age du Fer du *Brandopferplatz* de Wartau-Ochsending (cant. Saint-Gall, Suisse) – avec la collaboration de Marianne Senn, *Archäologisches Korrespondenzblatt* 38/3, Mainz 2008, 365–377.

Petrović, Đ. 1976

Dubrovačko oružje u XIV veku, Beograd 1976.

Плетнева, С. А. 1981а

Салтово-маяцкая культура, *Стени Евразии в эпоху средневековья*, Москва 1981, 62–75.

Плетнева, С. А. 1981б

Ранние болгары на Волге, *Стени Евразии в эпоху средневековья*, Москва 1981, 77–80.

Popović, M. 1999

Tvrđava Ras, Beograd 1999.

Поповић, М., Д. Премовић – Алексић 1996

Градина у Врсеницама. Касноантичко и раносредњовековно утврђење, *Старинар XLVII/1996*, Београд 1996, 306–308.

Pflaum, V. 2007

The supposed Late Roman hoard of tools and a steelyard from Vodice near Kalce, *Arheološki vestnik* 58, Ljubljana 2007, 285–332.

Радичевић, Д. 2002

Археолошка истраживања на Лишкој Ђави код Гуче у 2000. и 2001. години, *Зборник радова Народног музеја XXXII*, Чачак 2002, 37–51.

Радичевић, Д. 2006

Археолошка истраживања на Лишкој Ђави код Гуче у 2002. и 2006. години, *Зборник радова Народног музеја XXXVI*, Чачак 2006, 31–48.

Radman – Livaja, I. 2004

Militaria Sisciensia – Nalazi rimske vojne opreme iz Siska u fundusu Arheološkoga muzeja u Zagrebu, Zagreb 2004.

Ранков, Ј. 1988

Идимум, касноантичке терме (ископавања 1960–1962), *Зборник Народног музеја XIII-1 (археологија)*, Београд 1988, 111–125.

Rance, P. 2004

The *Fulcum*, the Late Roman and Byzantine *Testudo*: the Germanization of Roman Infantry Tactics? *Greek, Roman and Byzantine Studies* 44, Durham 2004, 265–326.

Рашев, Р. 2007

Прабългарите през V–VII век (четвърто допълнено издание), Велико Търново 2007.

Савинова, В. 1996

Оружје из Римске збирке Народног музеја у Београду, *Зборник Народног музеја XVI-1 (археологија)*, Београд 1996, 255–264.

Serra, P. B. 2002

L'armamento, *Ai confini dell'impero. Storia, arte e archeologia della Sardegna bizantina*, Cagliari 2002, 149–157.

Sim, D. 1997

Roman Chain-mail: Experiments to Reproduce the Techniques of Manufacture, *Britannia* 28, London 1997, 359–371.

Simoni, K. 1981.

Zagreb i okolica u ranom srednjem vijeku, *Arheološka istraživanja u Zagrebu i njegovoj okolini. Znanstveni skup o 100. obljetnici Društva Zagreb, od 14. do 16. studenog 1978. godine*, Zagreb 1981, 155–168.

Southern, P., K. R. Dixon 2000

The Late Roman Army, London 2000.

Станојев, Н. 1989

Некрополе X–XV века у Војводини, Нови Сад 1989.

Stoychev, S. 2007

Heads of Throwing Spears I–VI c from the Shumen Region, *The Lower Danube in Antiquity (VI c BC – VI c AD). International Archaeological Conference, Bulgaria – Tutrakan, 6.–7. 10. 2005*, Sofia 2007, 147–152.

Točík, A. 1968a

Slawisch-awarisches Gräberfeld in Štúrovo, Bratislava 1968.

Točík, A. 1968b

Slawisch-awarisches Gräberfeld in Holiare, Bratislava 1968.

Točík, A. 1968c

Altmagyarische gräberfelder in der Südwestslowakei, Bratislava 1968.

Treadgold, W. 1995

Byzantium and Its Army 284–1081, Stanford 1995.

Uenze, S. 1992

Die spätantiken befestigungen von Sadovec (Bulgarien). Ergebnisse der deutsch – bulgarisch – österreichischen ausgrabungen 1934–1937, Text + Tafeln, München 1992.

Fiedler, U. 1992

Studien zu Gräberfeldern des 6. bis 9. Jahrhunderts an der unteren Donau. Teil 1, 2, Bonn 1992.

Haldon, J. 2002

Some Aspects of Early Byzantine Arms and Armour, *A Companion to Medieval Arms and Armour*, Woodbridge 2002, 65–79.

Halsall, G. 2003

Warfare and Society in the Barbarian West, 450 – 900, London 2003.

Hoffiller, V. 1912

Oprema rimskog vojnika u prvo doba carstva, *Vjesnik Hrvatskoga Arheološkoga društva n. s. XII*, Zagreb 1912, 16–123.

Caprara, R. 1978

Reperti metallici altomedievali, *Sardegna centro-orientale dal neolitico alla fine del mondo antico*, Dessì – Sassari 1978, 209–215.

Coulston, J. 2002

Arms and Armour of the Late Roman Army, *A Companion to Medieval Arms and Armour*, Woodbridge 2002, 3–24.

Cseh, J. et al. 2005

Gepidische Gräberfelder am Theissgebiet II, Budapest 2005.

Csiky, G. 2007

A kora Avar lándzsák tipológiája, *Archaeologiai Értésítő* 132, Budapest 2007, 305–323.

Curta, F. 2008

The earliest Avar-age stirrups, or the ‘stirrup controversy’ revisited, *The Other Europe in the Middle Ages. Avars, Bulgars, Khazars, and Cumans. East*

Central and Eastern Europe in the Middle Ages, 450–1450, Vol. 2, Leiden – Boston 2008, 297–326.

Čilinská, Z. 1963

Slovansko-avarské pohrebisko v Žitavskej Tôni, *Slovenská archeológia XI-1*, Nitra 1963, 87–120.

Шкриванић, Г. А. 1957

Оружје у средњовековној Србији, Босни и Дубровнику, Београд 1957.

Шпехар, П. 2004

Материјална култура рановизантијских утврђења на простору Бјердана, непубл. магистарски рад, Филозофски факултет, Београд 2004.

Waurick, G. 1994

Zur Rüstung von frühkaiserzeitlichen Hilfstruppen und Verbündeten der Römer, *Beiträge zu römischer und barbarischer Bewaffnung in den ersten vier nachchristlichen Jahrhunderten – Marburger Kolloquium 1994*, Lublin – Marburg 1994, 1–25.

Ivan BUGARSKI

Institute of Archaeology, Belgrade

SIXTH CENTURY RHOMAIOS JAVELINS AND FINDINGS FROM THE VRSENICE HILLTOP AND LIŠKA ČAVA (SERBIA)

The article is based on the finds of Early Byzantine javelins from the Vrsenice hilltop and Liška Čava (T. I/1, 2). These two iron points are of square cross-section, 30cm and 28cm in length. Given the archaeological context, *i. e.* the stratigraphy of cultural layers, they can be dated to the 6th century. Together with these two, some other 6th century points of javelins are presented (T. I/3, 4; T. II/1), resembling Late Roman *spiculum* and *verutum* to a considerable extent, both of which are mentioned by Vegetius. The 4th century finds are of smaller dimensions (T. III/1-3). In the course of the 6th century, the introduction of resistant lamellar armour was presumably followed by extension of javelins' points by some 30% or up to 10cm. The 6th century javelins similar in size to Late Roman *spiculum* probably represent an Early Byzantine modification of the smaller Late Roman javelin, *verutum*. In the course of the 4th century, both *spiculum* and *verutum* are of triangular or square cross-section, while in the 6th century the cross-section is quadrangular – usually square or rhomboid – in shape.

Since the term *spiculum* is not confirmed in the 6th century historical sources, I have suggested that javelins coming from that period, which represent the Early Byzantine modification of the 4th century *spiculum*, should be labeled conditionally, as “spiculum”. In that way, “spiculum” would make up another specific type that is derived from the wider group of Early Mediaeval javelins, just like *ango*. Otherwise there are great difficulties with the ascribing of javelins – both Roman and Early Byzantine – to concrete types, for several reasons. First of all, most of the javelins were found corroded and fragmented. Being a very common weapon, they were often produced by local smiths, having as a consequence the great variety of shapes of their final products. Finally, the historical sources are for different reasons not precise enough when labeling javelins.

Along with the points, butts (the metal endings of wooden shafts of spears and javelins) are analysed too (T. I/5, 6; T. II/3-8). The butts were used for sticking the weapon in the ground. In the literature they were commonly described as arrowheads or points of small javelins. The butts are not typologically sensitive objects. They were used from Early Roman times onwards, so their dating may be established only according to archaeological context.

The Rhomaioi used the “spiculum” in the 6th century, unlike their rivals. It is obvious that the Rhomaioi copied war equipment of their enemies, just like the Romans had done before. This particular type of javelin, however, they derived from their own armoury tradition. Their enemies at the time did not adopt the use of the “spiculum” although it was an efficient armour-piercing weapon, probably for tactical reasons. As we know or may suppose on the basis of historical sources, both *spiculum* and “spiculum” were used as a part of the equipment of highly trained military formations, namely the Roman and Early Byzantine infantry units. On the other hand, their rivals mostly chose spears and javelins of standard shape, *i. e.* of universal purpose. In the Late Avar (T. IV), Khazar and Old Russian (T. V/1-4) contexts the virtually unchanged “spiculum” appears sporadically as well, which can be explained by the fact that after the lamellar armours were introduced in the course of the 6th century, no crucial changes in the production of body armours were to follow. The source of these weapons is to be looked for among the Roman and Early Byzantine javelins and not in the weaponry of Asian horsemen. Similar weapons were also used in Mediaeval Serbia (T. V/5).

Translated by the author